

An Anthropological Analysis of the Arbaeen Pilgrimage Using the Theory of Rites of Passage¹

Zahra Maher¹

1. Assistant Professor, Sociology, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Email: z.maher@ltr.ui.ac.ir

Abstract

Rites are a set of actions performed within a society for specific forms and purposes, claiming the influence of supernatural forces on people. Rites are divided into collective (at the societal level) and individual (at the personal level) categories. The Arbaeen pilgrimage belongs to the first category. The main aim of this paper is to demonstrate whether the Arbaeen pilgrimage can be defined as a rite of passage and as a form of resistance against the power of everyday life. This research initially uses a descriptive-analytical method, with data collected through document studies and note-taking tools, followed by participatory observation. As the results indicate, the Arbaeen pilgrimage aligns with Turner's evolved concept of liminality, with the components of this rite corresponding to the stages of the rite of passage. As expected, when analyzed into its rite's components using Turner's rite of passage theory, this pilgrimage can be matched with the transition stages (separation, liminality, and

1. **Cite this article:** Maher, Z. (2024). An Anthropological Analysis of the Arbaeen Pilgrimage Using the Theory of Rites of Passage. *Journal of Islam and Social Studies*, 12(45), pp. 38-66. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.67437.2034>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

▣ **Received:**27/09/2023 • **Revised:** 09/10/2023 • **Accepted:**29/09/2024 • **Published online:** 28/09/2024

© The Authors

incorporation). All elements of liminality, such as dynamism, homogeneity, equality and absence of rank, lack of ownership and property, silence, humility and modesty, and reference to mysterious powers, are observed in the *communitas* of pilgrims. Additionally, instances of *communitas* and liminality, as well as forms of transmitting the sacred, were also found in this pilgrimage. From the perspective of this research, the Arbaeen pilgrimage is an extraordinary display of disrupting the hierarchies and limitations and routines of everyday life, and an act of liberation from structural constraints and determinisms, reaching the pinnacle of human humanity and freedom.

Keywords

Arbaeen pilgrimage, rite of passage, liminality, *communitas*, suspension and liberation.

تحلیل مردم‌شناسانه پیاده‌روی اربعین با استفاده از نظریه آیین‌های گذار^۱

زهرا ماهر^۱

استادیار، جامعه‌شناسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
 Email: z.maher@itr.ui.ac.ir

چکیده

آیین‌ها، مجموعه‌ای از کنش‌ها هستند که در یک جامعه به اشکال و اهداف خاصی انجام می‌شوند و مدعی تأثیر نیروهای مافوق طبیعی بر انسان‌ها هستند. آیین‌ها به دو دسته جمعی (در سطح جامعه) و فردی (در سطح زندگی شخصی) تقسیم می‌شوند. پیاده‌روی اربعین از دسته اول است؛ هدف اصلی نوشتار حاضر آن است که، نشان دهد آیا می‌توان پیاده‌روی اربعین را به مثابه یک آیین گذار و به‌عنوان نوعی مقاومت در برابر قدرت زندگی روزمره تعریف کرد؟ در این پژوهش ابتدا از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده و داده‌ها با استفاده از مطالعات اسنادی و با ابزار فیش‌برداری گردآوری گردیده و سپس از شیوه مشاهده مشارکتی بهره گرفته شده است. آن‌گونه که نتایج بررسی نشان می‌دهد، پیاده‌روی اربعین با دیدگاه تکامل‌یافته‌تر ترنر درباره مفهوم آستانگی هم‌خوانی دارد و اجزای این مناسک منطبق بر مراحل آیین گذار است. همان‌گونه که انتظار می‌رفت، این پیاده‌روی پس از تجزیه به اجزای آیینی‌اش با بهره‌گیری از نظریه آیین گذار ترنر، با مراحل گذار (گسست، آستانگی، پیوست) قابل تطبیق است. تمامی مصداق‌های آستانگی از جمله: پویایی، همگنی، برابری و نبود مقام، نبود مالکیت و دارایی، سکوت، تواضع و فروتنی و ارجاع به قدرت‌های رازآمیز

۱. **استاد به این مقاله:** ماهر، زهرا. (۱۴۰۳). تحلیل مردم‌شناسانه پیاده‌روی اربعین با استفاده از نظریه آیین‌های گذار. *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۱۲(۴۵)، صص ۳۸-۶۶. <https://doi.org/10.22081/JISS.2024.67437.2034>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) © نویسندگان

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۵ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۷/۱۷ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷

در جماعت‌واره زائرین مشاهده می‌شود؛ همچنین، مصداق‌های جماعت‌وارگی و آستانگی و نیز شکل‌های انتقال امر مقدس هم در این زیارت یافت شدند. از منظر این پژوهش، زیارت اربعین، نمایش فوق‌العاده‌ای از برهم‌خوردن سلسله‌مراتب و محدودیت‌ها و عادات زندگی روزمره و کنشی برای آزادی از قید و بندها و جبرهای ساختاری و رسیدن به قله انسانی انسانیت و آزادگی است.

کلیدواژه‌ها

پیاده‌روی اربعین، آیین گذار، آستانگی، جماعت‌واره، تعلیق و رهایی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

مقدمه

زیارت عملی عبادی به معنای حضور در پیشگاه پیشوایان دینی یا نزد قبور آنان یا دیدار از مکانی مقدس یا محترم برای اظهار ارادت و احترام و کسب فیض معنوی است. زیارت پیاده اربعین یکی از شکل‌ها نوظهور سفر زیارتی در ایران است که در سال‌های اخیر مورد توجه قرار گرفته است. پیاده‌روی اربعین یک آیین اعتقادی و فرهنگی است که پتانسیل زیادی برای بازخوانی و تفسیر انتقادی دارد. این پیاده‌روی پدیده‌ای چند بعدی است که از منظر اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، هویتی، محیط زیستی و تجربه زیسته قابل مذاقه و تأمل است. پیاده‌روی اربعین حرکت مقدس یک اجتماع دینی برای رسیدن به مقصدی معین است.

اصطلاح آیین گذار^۱ نخستین مرتبه از سوی جنپ^۲ (۱۹۷۵) ارائه شد. آیین گذار به مراسمی گفته می‌شود که در دوره‌های گذار زندگی همچون ازدواج، تغییر موقعیت شغلی، تولد، مرگ، بلوغ، تغییر جایگاه و منزلت اجتماعی، دگرگونی در موقعیت خانوادگی، دگرگونی در نقش‌ها و وظایف اجتماعی و ... برگزار می‌شود و معمولاً با سور و ولیمه و تجمع و شادمانی همراه است (ون جنپ، ۱۹۷۵م، ص ۲۲). این تعریف از آیین گذار آن را مختص به موارد محدودی می‌کند که طبیعتاً پیاده‌روی اربعین جزء آنها محسوب نمی‌شود. اما نسخه بازنگری شده این نظریه توسط ویکتور ترنر^۳ قابل تعمیم به آیین‌های دیگری نیز هست.

ویکتور والتر ترنر از نظریه آیین‌های گذار ون جنپ تاثیر پذیرفته و آن را به بسیاری از آیین‌ها گسترش داده است.

آنچه در این پژوهش در پی آن هستیم، در حوزه مناسک، مطالعات آیینی و مردم‌نگاری، و ربط آن به نظریه آیین‌های گذار قرار می‌گیرد. دستاورد این مطالعه برای مطالعات فرهنگی ایرانی و سیاست‌گذاری‌های حوزه دین و فرهنگ قابل استفاده خواهد

1. The Rites of Passage
2. Arnold Van Gennep (1873-1957).
3. Victor Turner (1920-1983).

بود. اهمیت این تحقیق، به مطالعه موضوع اربعین در بستر وسیع اجتماعی و فرهنگی و فرامنطقه‌ای و جهانی مربوط می‌شود. در اینجا مباحث مطالعات فرهنگی، برای مطالعه و تحلیل کنش و رفتار افراد به کار گرفته می‌شود. در واقع راهپیمایی اربعین جذابیت ویژه‌ای پیدا کرده است که مانند دیگر آیین‌ها و مناسک مذهبی نیاز به تحلیل و تفسیر دارد. جذابیت راهپیمایی اربعین مسئله‌ای است که باید به لحاظ علمی و از منظر مطالعات فرهنگی و رسانه تحلیل و تفسیر شود. در این مقاله با توجه و تأکید بر رویکرد نظری ترنر (۱۴۰۰) تلاش در تفسیر پیاده‌روی اربعین داریم. فهم معانی و نیز تشخیص جایگاه این آیین مذهبی در قلمرو رفتارهای دینی و فرهنگی، از طریق مطالعه این آیین با رویکردهای نظری خاص، قابل حصول است. آنچه به طور خاص پژوهش حاضر را از موارد دیگر برجسته می‌کند این است که تاکنون پیاده‌روی اربعین به عنوان یک آیین مذهبی از منظر نظریه آیین‌های گذار مورد مطالعه قرار نگرفته و به اجزایش تقسیم نشده است؛ بنابراین پرسش اصلی این پژوهش این است که آیا از منظر نظریه مناسک گذار و یکتور ترنر می‌توان اعمال و رفتار کنشگران و پیاده‌روان در آیین مذهبی پیاده‌روی اربعین را درک کرد و به تفسیر آن از رویکردهای امیک و اتیک پرداخت؟

۱. پیشینه پژوهش

در ارتباط با این پدیده دینی که وجه اجتماعی بسیار پررنگی دارد، شاهد بروز طیف گسترده‌ای از تحلیل‌های اجتماعی همراه با تنوع در برداشت‌ها و تفسیرها هستیم. حسام مظاهری (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان «اربعین ایرانی، اربعین عراقی»، تحلیل مناسک اربعین برای شیعه عراقی و ایرانی را متمایز از هم می‌داند. به‌زعم مظاهری حضور شیعه ایرانی در مناسک اربعین - با توجه به محدوده جغرافیایی شیعه‌نشین نجف تا کربلاء - را می‌توان نوعی حضور با آسوده‌خیالی، احساس امنیت و عافیت توصیف نمود. شرایطی که به‌واسطه وجود تنش‌ها و ناامنی - در بسیاری از مناطق سنی‌نشین مسیر پیاده‌روی - به هیچ وجه برای یک شیعه عراقی مهیا نیست.

پویافر (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «از نهادی شدن آیین اربعین تا عرفی شدن

امر قدسی» تصریح می‌کند که چارچوب کاملاً نهادی شده، رسمیت می‌یابد و حاکمیتی شده در آیین اربعین، در سال‌های اخیر بسیار پر دامنه شده است. به زعم وی نهادی شدن آیین اربعین به نوبه خود در پیوند با محدودسازی مصادیق امر خیر دینی و مرزبندی ارادی میان امور خیر، موجب تقویت تعریف‌های خاص از امور خیر و مشارکت‌های دینی شده و در نتیجه انواع گوناگونی از امور خیر را در اولویت‌های پایین، یا بی‌اهمیت یا حتی فاقد ارزش الهی و ثواب اخروی معنا می‌کند. در نتیجه، با تفکیک و قطعه قطعه کردن مفهوم واحد «امر خیر دینی»، در عمل این رویه در جهت تقویت فرایندهای عرفی‌ساز در جامعه ایران عمل می‌کند.

گیویان و امین (۱۳۹۶) در پژوهش خود با عنوان «محبت و هویت در آئینه نمایش جهانی اربعین» به این نتیجه می‌رسند که آیین شیعی پیاده‌روی اربعین در ارتباط تنگاتنگی با سه مفهوم کلان محبت اهل بیت علیهم‌السلام، نمایش جهانی و هویت شیعی قرار دارد. آیین اربعین یکی از بهترین فرصت‌های اجتماعات شیعی جهت بازتولید معانی خود از زندگی، ایجاد شبکه مشترک نمادها با معانی مشابه، مرزبندی‌های هویتی و ارتباطات درون و برون‌گروهی می‌باشد.

صارمی (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان «زیارت در نگاه تشیع عراقی و تشیع ایرانی» مدعی است که مفهوم خادم در میان عراقی‌ها و در میان ایرانی‌ها تفاوت مهمی دارد. نگاه خادم عراقی معطوف به خود زائر است، زیرا زائر را خاستگاه برکتی می‌دانند که از امام به آنها می‌رسد اما ایرانیان این افراد را خادم «امام» یا خادم «حرم» می‌دانند و نه خادم زائران. برخلاف عراقی‌ها، برای ایرانی‌ها زیارت در رسیدن به حرم و تبرک‌جستن به ضریح مقدس معنا می‌شود و غالباً پیاده‌روی در مسیر را حرکتی نمادین می‌دانند.

محمدی (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان شناسایی و دسته‌بندی انگیزه‌های شرکت‌کنندگان در پیاده‌روی اربعین به این نتیجه رسیده است که انگیزه‌های شرکت‌کنندگان در مراسم اربعین شامل انگیزه معنوی، اجتماعی، هیجانی و سیاسی بوده است.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود در بیشتر تحلیل‌ها شاهد بیان و تکرار گزاره‌های کلی ایدئولوژیک، سیاسی و نبود توجه به توصیف امور جزئی‌تر میدان اربعین مانند ویژگی‌های اجتماعی، حضور خانواده‌ها، کودکان، استفاده گسترده از نمادها، نوع عبادات، شمایل‌ها، غذاها و ... می‌باشیم. آنچه به طور خاص پژوهش حاضر را از موارد دیگر برجسته می‌کند این است که تاکنون پیاده‌روی اربعین به عنوان یک آیین مذهبی از منظر نظریه آیین‌های گذار مورد مطالعه قرار نگرفته و به اجزایش تقسیم نشده است؛ بنابراین پرسش اصلی این پژوهش این است که آیا از منظر نظریه «مناسک گذار» و ویکتور ترنر^۱ می‌توان اعمال و رفتار کنش‌گران و پیاده‌روان در آیین مذهبی پیاده‌روی اربعین را درک کرد و به تفسیر آن از رویکردهای امیک و اتیک پرداخت؟

۲. روش‌شناسی

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌ها با استفاده از مطالعات اسنادی و با ابزار فیش‌برداری گردآوری شده است. سپس از مشاهده مشارکتی نیز به منظور توصیف و تحلیل رفتارهای فرهنگی زائرین در مراسم پیاده‌روی اربعین سال ۱۴۰۱ استفاده شده است. «مشاهده مشارکتی یعنی مشاهده توسط محقق که خود به عنوان جزئی از صحنه مورد مشاهده، نقش ایفا می‌کند» (مک‌نیل، ۱۳۷۶، ص ۲۲).

مشاهده مشارکتی در این پژوهش در سه مقطع زمانی انجام شده است: ۱) آمادگی زائرین برای سفر و مسافرت زمینی تا مرز چذابه؛ ۲) پیاده‌روی زائرین در مسیر نجف - کربلا و ۳) برگشت از سفر. به این ترتیب، رفتارهای زائرین قبل از سفر، رفتارهای بعد از خروج از مرز، در مسیر پیاده‌روی از حرم مطهر حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف تا حرم حضرت امام حسین علیه السلام در کربلا، بازگشت از سفر و ورود به ایران مورد مشاهده و بررسی قرار گرفته است.

1. Victor Turner.

۳. مبانی نظری

۳-۱. نظریهٔ مناسک گذار^۱

ون جنپ^۲ (۱۹۷۵) در توصیف نوع خاصی از انواع مناسک (مانند مناسک مربوط به مرگ) که به مناسک گذر معروف‌اند، تحلیلی ارائه کرده است. مناسک گذار، در موقعیت‌های حساس زندگی مانند تولد، بلوغ، ازدواج، پدر یا مادرشدن، صعود به مرتبه بالاتر، مرگ و... برگزار می‌شود. به بیان ون جنپ (۱۹۷۵) مناسک گذر، متضمن سه مرحله‌اند:

۱. جدایی از جامعه؛

۲. آستانگی و شکل‌گیری جماعت‌واره؛

۳. پیوند دوباره با جامعه (ون جنپ، ۱۹۷۵، ص ۲۲).

بنابراین، ابتدا فرد از موقعیت اولیه خود در جامعه جدا می‌شود. آن‌گاه در آستانگی، مستعد پذیرش تغییرات می‌شود و درنهایت پس از پذیرش موقعیت و نقش متفاوت به جامعه باز می‌گردد.

نظریه ون جنپ دست‌مایهٔ ویکتور ترنر (۱۴۰۰) برای نظریه‌ای توسعه یافته‌تر شد. ویکتور ترنر، یکی از چهره‌های درخشان انسان‌شناسی در سده بیستم است. انسان‌شناسی او خلاقانه و مبتکرانه است و مطالعهٔ آن شیرین، جذاب، آموزنده و در عین حال به دلیل دانش گسترده‌اش پیچیده است. ترنر پیش از آشنایی با انسان‌شناسی، ادبیات کلاسیک خوانده بود که همین پیشینهٔ او نیز خود را در انسان‌شناسی و رویکرد دراماتیک و شاعرانه‌اش نشان می‌دهد.

ترنر (۱۴۰۰، ص ۲۵) برخلاف جریان نظری که جامعه را به مثابهٔ موجودی شیبه به ارگانیزم در نظر می‌گرفت، بر آن بود که جامعه را همانند یک فرایند درک کند. در واقع ترنر در برابر رویکردهای موجود قائل به سیالیت بیشتری در جریان درک واقعیت

1. The rites of passage

2. Van Gennep

اجتماعی بود و تلاش می کرد نشان دهد واقعاً چگونه جامعه توسط اعضای آن زیست می شود و چگونه واحدهای نمادین، میدانهای اجتماعی و ژانرهای زیباشناختی، معنا و احساسات را ساخته و پرداخته و تغییر می دهند؟

درک نظری ویکتور ترنر از سویه‌های دراماتیک و نمایشی جامعه یا در واقع تلقی فرهنگ به مثابه اجرا و نمایش موجب شکل‌گیری گفتگو میان انسان‌شناسی و مطالعات اجرا شده است. حاصل این گفتگو را می‌توان به طور ویژه در دو اثر «از آیین تا تئاتر» و «مایین تئاتر و انسان‌شناسی» شکر مشاهده کرد (ترنر، ۱۴۰۰، ص ۲۳).

یکی از تعاریف ترنر از مناسک (آیین) چنین است: «مناسک فعالیت‌هایی کلیشه‌ای (تعریف شده و مشخص) هستند که با اشارات، کلمات و اشیای ویژه‌ای در ارتباط‌اند، در مکان‌های مخصوصی انجام می‌شوند و با هدف تأمین مصالح و منافع مد نظر مناسک‌گزاران در پی تأثیرگذاری بر موجودات و نیروهایی مافوق طبیعی هستند» (ترنر، ۱۹۶۷م، ص ۳۴).

۲-۳. آستانگی^۱ و جماعت‌واره^۲

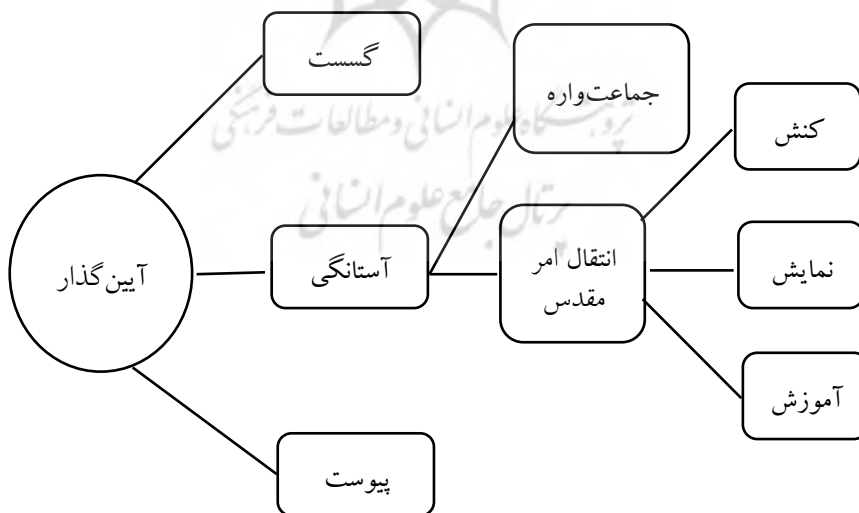
ترنر به ماهیت و مشخصات مرحله آستانگی مناسک گذار با توجه به نظریات وان جنپ درباره آیین می‌پردازد. به اعتقاد ترنر (۱۹۶۴، ۱۹۶۶ و ۱۹۸۵)، معنا و مفاهیم در آستانگی توسط نمادها بیان می‌شود. این مرحله بر وضعیت بینابینی و نبود وابستگی به طبقه اجتماعی خاصی دلالت می‌کند. وی مفهوم جماعت‌واره را در مقابل جامعه^۳ قرار داده تا تمایز میان کیفیت روابط اجتماعی را نشان دهد؛ او بیان می‌کند آستانگی به این معناست که بزرگان به مراتب بالادست نمی‌یابند، مگر آنکه توده ضعیف و رنجبر از آنها حمایت کنند.

1. Liminality
2. communitas
3. society

جدول (۱). ویژگی‌های ساخت و جماعت‌واره (منبع: محقق)

ساخت رسمی	جماعت‌واره (آستانگی)
عرفی و مادی	مقدس
ثابت و ایستا	پویا و متحرک
اهمیت مقام و جایگاه اجتماعی (نابرابری)	عدم اهمیت جایگاه اجتماعی (برابری منزلتی)
مالکیت	عدم مالکیت
منزلت‌گرایی و فخرفروشی	تواضع و فروتنی
پیچیدگی	سادگی
نام‌آشنایی	گمنامی و ناشناخته بودن
آموزه‌های دنیوی	آموزه‌های مقدس

آستانگی نقطه ثقل بسیاری از آیین‌هاست که موجب به تعلیق رفتن، نقش‌ها، وظایف، حقوق، اندیشه‌ها، باورها و ساختارهای اجتماعی مرسوم می‌شود. در آستانگی شاهد به حاشیه رفتن رتبه بندی‌ها، پایگاه اجتماعی افراد و منزلت‌های اجتماعی هستیم. در این موقعیت بینابین، برتری شغلی و خویشاوندی، تفاوت منزلت و لباس و سلیقه و هر آنچه که موجب تمایز افراد از یکدیگر شود، معنا ندارد (ترنر، ۱۴۰۰).

شکل (۱). آستانگی، جماعت‌واره و امر مقدس در آیین‌گذار (سالک و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۳۷۴).

ترنر (۱۴۰۰، ص ۷۲) معتقد است که سادگی ساختار آستانگی^۱ همراه با تفاسیر و جنبه‌های فرهنگی پیچیده‌ای است. یکی از جنبه‌ها، که در بردارنده ی سه شکل است، انتقال امر مقدس است که ترنر آن را از قلب موضوع آستانگی می‌داند. بر اساس دیدگاه جامعه‌شناختی روابط اجتماعی در سطح جامعه دو نوع هستند:

۱. روابط و منزلت‌های اجتماعی ساختارمند و تمایزپذیر (ساخت اجتماعی)
 ۲. روابط اجتماعی غیرساختارمند، معلق، ره‌اشده، مرزی و برابر همراه با از دست‌دادن منزلت‌ها و جایگاه‌های اجتماعی (سالک و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۳۷۴).
- جماعت‌واره‌ها ساخت اجتماعی را کنار می‌زنند و موجب تعلیق اجتماعی موقت و فاصله گرفتن افراد از منزلت‌های اجتماعی‌شان می‌گردند. در جماعت‌واره، نقاب‌های اجتماعی حاکم بر ساخت کنار زده می‌شود و صرفاً انسانیت مشترک افراد است که رخ می‌نماید. همین ویژگی، بهترین موقعیت را برای تحلیل کنش و رفتار افراد فراهم می‌کند (امیرقاسمی و حاجیلو، ۱۳۹۰).

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. تاریخچه پیاده‌روی اربعین

پیاده‌روی اربعین یک گردهمایی مذهبی و مراسم زیارتی است که هر سال چهل روز پس از سال‌روز واقعه عاشورا و قیام امام حسین علیه السلام در مسیر نجف به کربلا برگزار می‌شود. تعداد زیادی از مسلمانان و شیعیان پس از این پیاده‌روی در ایام اربعین، پیرامون حرم امام حسین علیه السلام گرد هم می‌آیند. از سال ۱۳۹۵ حدود ۱۷ تا ۲۰ میلیون زائر برای شرکت در مراسم اربعین به سمت کربلا پیاده‌روی می‌کنند که تعداد زیادی از آنها ایرانی هستند. بر اساس روایت‌ها (صدوق، ۱۳۶۸، ص ۹۱؛ القمی، ۱۳۹۵، ص ۳۳۱)، مراسم اربعین از سال ۶۱ هجری قمری مصادف با واقعه کربلا و یا سال پس از آن برگزار گردیده است. زمانی که جابر ابن عبدالله یکی از صحابه به همراه عطیه بن سعد به زیارت محل

1. Liminality

خاکسپاری حسین بن علی علیه السلام رفتند، نخستین مرتبه بود که یک گردهمایی هم چون پیاده‌روی اربعین به وقوع پیوست. معروف است که پس از شیخ مرتضی انصاری، یکی از فقیهان شیعه، رسم پیاده‌روی اربعین به فراموشی سپرده شد، سپس توسط میرزا حسین نوری طبرسی احیا شد و تا سال ۱۳۱۹ هجری قمری ادامه پیدا کرد. گفتنی است این مراسم مربوط به اربعین همچنان توسط عالمان و مراجع ادامه پیدا کرد تا اینکه با به حکومت رسیدن صدام حسین ممنوع اعلام گردید. در زمان حکومت صدام پیاده‌روی به سمت کربلا در اربعین توسط تعداد بسیار کم از افراد و مخفیانه انجام می‌شد. از سال ۲۰۰۳م و همزمان با سرنگونی صدام این مراسم مذهبی دوباره احیا شد و تعداد شرکت کنندگان آن هر سال افزایش می‌یابد.

پیاده‌روی اربعین یکی از انواع «مناسک مذهبی»^۱ است. مناسک به عنوان سپهری که قرار است فکر، اندیشه و ایمان را به عرصه زندگی عملی وارد کند در هر دینی مشهود و موجود است. نزدیکی به امر قدسی برای یک شیعه در فضاهاى مناسکی عاشورا و مناسبت‌های پس از آن به بهترین وجه مهیا می‌شود، به طوری که برای یک مشارکت کننده بیرونی هم به خوبی قابل درک و تجربه کردن است و از مهم‌ترین فضاهاى مناسکی مربوط به «پیاده‌روی و زیارت اربعین» است که در منابع روایی شیعی فراوان به آن توصیه شده است؛ در مذهب تشیع، زیارت در حال حرکت از مهم‌ترین مناسک دسته جمعی به‌شمار می‌رود و سابقه ذهنی کلی در مورد آن وجود دارد.

پیاده‌روی اربعین، به عنوان یک «پدیده» و «مناسکی در حرکت»، مرزهای جغرافیایی و اجتماعی را در نوردیده و در محدوده «زمان مناسکی» خود بر روی زمین «اتصال» قدسی را برای انسان مؤمن امکان‌پذیر ساخته است. آنجا که «احساس حضور امر قدسی» در اماکن مقدس پررنگ‌تر می‌شود؛ بنابراین در اینجا مکان اهمیت زیادی دارد و قرار گرفتن در مکان و حتی مسیری که به یک مکان مقدس منتهی است نیز برای انسان درک معنویت و تجربه مقدس را رقم می‌زند.

1. Religious rituals

پیاده‌روی اربعین، گرچه از جمله مناسک دینی است که به لحاظ ریشه‌های تاریخی به شیعیان عراق تعلق دارد، ولی اکنون پس از گذشت سال‌ها با افزایش معنادار تعداد مشارکت‌کنندگان از ملیت‌های گوناگون به حرکت جهانی شیعی تبدیل شده است.

۲-۴. وضعیت تغذیه زائرین

در بین نجف تا کربلا، موکب‌های زیادی وجود داشت. انواعی از بهترین و لذیذترین غذاهای تازه با تنوعی زیاد در آنجا قابل مشاهده بود. چای داغ موکب‌ها موسوم به چای عراقی، چای ایرانی و کباب عراقی وجود داشت. معمولاً داخل موکب‌های بزرگ ناهار توزیع می‌شود. شام هم بلافاصله پس از نماز مغرب، در مسیر متنوع یافت می‌شود.

در مسیر کاظمین به کربلا، هیچ‌گونه تفکیکی بین چای ایرانی و عراقی وجود نداشت. طعم و کیفیت غذاها بهتر از مسیر نجف تا کربلا بود. صف‌ها خلوت‌تر و البته حجم غذاها نیز بیشتر بود. در برابر مسیر نجف تا کربلا میوه و آبمیوه فراوان‌تر بود. دلیل پذیرایی بهتر را برخی از افراد به ثروتمندتر بودن بغدادی‌ها که بیشتر موکب‌ها متعلق به آنها بود ربط می‌دادند.

۳-۴. حضور مشاغل گوناگون در مسیر اربعین

از نکات جالب مسیر پیاده‌روی اربعین بدون شک می‌توان به مهمان‌نوازی گرم مردم عراق از زائران اشاره کرد، به نحوی که بدون اغراق این مردم خاک پای زائران حرم حسینی را سرمه و توتیای چشم خود می‌کنند. برای مثال، در اربعین حسینی اوج کاسبی مغازه‌داران در عراق است؛ اما آنها به جای درآمدزایی به حضور در مسیر پیاده‌روی اربعین و خدمت‌رسانی به زائران فکر می‌کنند.

در مراسم اربعین اصناف گوناگونی حضور داشتند؛ جوش کاران و تعمیرکاران چادر زده بودند تا کالسکه‌ها و چرخ‌های مربوط به بار و غیره را تعمیر کنند؛ خیاط‌ها اقدام به

دوخت و دوز کفش‌ها، کوله‌پشتی‌ها و غیره می‌کردند. برخی از جوانان با عشق و التماس کفش‌ها را واگس می‌زدند. چندین داروخانه پس از مشاوره، در طول مسیر داروهای رایگان به مردم می‌دادند. در برخی از جاها تشک‌هایی پهن شده بود و ماساژورها، بدن خسته زائرین را ماساژ می‌دادند. رانندگان کامیون، خودروهای خود را برای اسکان آماده کرده بودند.

۴-۴. حضور ملیت‌های گوناگون

برخی از کاروان‌ها از لبنان، ترکیه، افراد کمی از آفریقا و اروپا هم مشاهده می‌شد. زائرین هندی، افغانی و عراقی هم کم نبودند. حتی پاکستانی‌ها و عراقی‌ها موبک داشتند هرچند موبک‌های آنها کمتر از دیگر کشورها بود. برخی از زائرین از کانادا و آمریکا نیز حضور داشتند. این مشاهدات بر اساس ویدئوها و تصاویر ضبط شده و همچنین پرچم‌ها و نشانه‌هایی که در دست داشتند حاصل می‌شد.

۴-۵. نمایش آیین‌های گوناگون

موبک‌های مسیر پیاده‌روی اربعین از لحاظ فرهنگی نیز برای تمامی زائران برنامه‌های مفصلی ترتیب داده‌اند، در این مسیر همچون سالهای گذشته برنامه‌هایی آیینی و نمایش در کنار پخش و اجرای سرودهای دسته جمعی در نظر گرفته شده است. در هر موبک، صف‌های نماز جماعت هنگام اذان و برپایی آن از سوی روحانیون جالب توجه بود. پس از نماز هم موبک‌ها اقدام به پذیرایی از زائرین با ناهار یا شام می‌کردند. برخی به صورت کاروانی، گروهی و حتی فردی، با خود باندها و وسایل صوتی را حمل می‌کردند و صدای نوحه و عزا با لهجه‌ها و زبان‌های گوناگون، فراوان به گوش می‌رسید. تقریباً از اکثر موبک‌ها، صدای نوحه و عزا شنیده می‌شد. در زبان عربی تعداد خاصی از مداحی‌ها شهرت داشتند و در کنار موبک‌ها برخی به صورت خودجوش اقدام به سینه‌زنی و نوحه‌خوانی می‌کردند. زائرین هیچ احساس غربتی نداشتند.

۴-۶. تطبیق مراحل آیین گذار با پیاده‌روی اربعین

۴-۶-۱. گسست یا پیش‌آستانگی

در این مرحله، زمان و مکان آیینی، مشخصاً از زمان و مکان غیر آیینی جدا شده و فرد ذهن خود را، برای ورود به مرحله جدید آماده می‌کند (موقعیتی که در آن هستیم).

این مرحله مربوط به زمانی است که فرد برای زیارت اربعین «نیت» کرده، و نیت سفر را در ذهن می‌پروراند. نکته الزام آور این آغازگاه، الزام آور بودن این نیت است؛ زیرا بر اساس آموزه‌های دین مبین اسلام؛ در صورت انجام ندادن این عمل (نیت کردن)، زیارت پذیرفته نخواهد شد. زیرا انجام اعمال، از نیت او (نزدیکی به خدا و توسل به امام حسین علیه السلام و یارانش) برنیامده است. در این مرحله، به‌طور عمده زائرین اربعین در سامانه سماح ثبت نام می‌کنند و برای صدور کارت هوشمند نظام وظیفه، تمدید گذرنامه یا صدور گذرنامه به دفاتر پلیس ۱۰+ مراجعه می‌کنند.

۴-۶-۲. آستانگی

کنش‌گری در آیین پیاده‌روی اربعین - همچون آیین‌هایی که فرد را در جامعه خود به طبقه‌ای بالاتر می‌رساند - به واسطه قوانین و محرمات و نیز به واسطه حضور افراد در زمان، مکان و فضاها گوناگون (و آستانه‌ای)، به وجود می‌آید. به زعم ترنر، افراد در این مرحله دست‌خوش تغییری مثبت به منظور عبور از یک بحران - یعنی جدایی از شخصیت حقیقی و حقوقی خود به واسطه قواعد حاکم بر مناسک - می‌شوند. مرحله آستانگی در آیین پیاده‌روی اربعین، طی مسیر نجف به کربلاست. البته مسیر نجف به کربلا تنها مسیر رسیدن به کربلا نیست بلکه از کاظمین و دیگر راه‌ها نیز به سمت کربلا پیاده‌روی رایج است.

انبوه جمعیت در طول مسیر بسیار جالب توجه بود. زائرین چند کیلومتری را که پیاده‌روی می‌کردند به شروع شمارش عمودهای مسیر می‌رسیدند که برای قرارگذاشتن همسفران و شناسایی میزان راه پیموده شده و همچنین آدرس‌دهی موبک‌ها بسیار مفید

بود. در این مسیر ایرانیان بسیار مورد تکریم موبک‌های عراقی قرار می‌گرفتند. ترنر معتقد است افراد در موقعیت آستانه‌ای شرایط متفاوتی درک می‌کنند؛ از جمله، شرایط کاملاً همگن و مساوی که فراتر از طبقات مرسوم اجتماعی است. در آستانگی، اقشار گوناگون اجتماعی همچون استاد و دانشجو، زن و مرد، فقیر و غنی، کارگر و کارفرما در کنار یکدیگر به سوی مقصد مشترکی حرکت می‌کنند. در این مناسک، تمایزات و فاصله طبقاتی به اضمحلال رفته است.

منزلت و شرایط اجتماعی راهپیمایان اربعین با استفاده از رفتار و کنش آنها قابل تشخیص نیست. همگنی و نبود تمایز در پوشش، رفتار و کنش آن‌ها دیده می‌شود. سادگی و یکدستی در پوشش راهپیمایان به اوج می‌رسد. منزلت‌ها، جایگاه‌ها و تعلقات دنیوی به فراموشی سپرده شده و افراد حالتی یکسان از جماعت واره و آستانگی را تجربه می‌کنند. آنها از هنجارها و بافت مرسوم زندگی روزمره رها شده‌اند و این، شرط حضور در جماعت واره است.

در زندگی روزمره، افراد در جامعه خود در حال ایفای نقش‌های اجتماعی‌شان هستند؛ نقش‌هایی که بر اثر پذیرش یک شغل یا مسئولیت‌های اجتماعی، بر آن‌ها مترتب می‌شد که هر کدام دارای حقوق و تکالیفی هستند. افراد در زندگی روزمره، در اثر پذیرش نقش‌ها و مسئولیت‌های اجتماعی حقوق و تکالیفی دارند. مراسمی مانند پیاده‌روی اربعین، برای افراد فرصتی است تا از محدودیت‌های منسوب به زندگی اجتماعی کنده شوند و در این فضاها برای زمان کوتاهی تجربه آزادانه متفاوتی داشته باشند (عبداللهیان و طباطبایی، ۱۴۰۰).

مراسمی مانند پیاده‌روی اربعین، برای افراد فرصتی است تا از محدودیت‌های منسوب به زندگی اجتماعی کنده شوند و در این فضاها برای زمان کوتاهی آزادانه، تجربه متفاوتی داشته باشند. در آستانگی قواعد به تعلیق در می‌آیند؛ و افراد در کنار هم رفتارهای متفاوتی را نشان می‌دهند. در یک زمان واحد، یک نفر چای می‌نوشد، فرد دیگری در حال گوش دادن به نوحه هست و می‌گرید و نفر بعدی نماز می‌خواند. در شرایط آستانگی، قیدوبندهای ساختاری جامعه و قواعد روزمرگی از میان می‌روند و

هنجارها تبدیل به آن‌هایی می‌شوند که مردم با هم توافق می‌کنند.

در آستانگی، اقشار گوناگون اجتماعی همچون استاد و دانشجو، زن و مرد، فقیر و غنی، کارگر و کارفرما در کنار یکدیگر به سوی مقصد مشترکی حرکت می‌کنند. تمایزات و فاصله طبقاتی به اضمحلال رفته است. هنجارها و رویه‌های ساختاری حاکم بر زندگی روزمره همچون قدرتی به‌شمار می‌روند که پیاده‌روان به مقاومت در برابر آن برخاسته‌اند. به این ترتیب شاهد مقاومتی عمیق در برابر جریان زندگی روزمره هستیم. منازعه میان قدرت (هنجارهای حاکم بر زندگی روزمره) و مقاومت (ساختار شکنی‌های حاکم بر پیاده‌روی اربعین) در این مناسک بارز است. آستانگی متبلور در فضا و زمان، در حرکت افراد برای انجام اعمالی نمود پیدا می‌کند که هر یک قواعد و محرکات مخصوص به خود را دارد.

در مقوله باورمندی، باید از گفته ترنر (۱۴۰۰، ص ۳۶) یاد کرد: پدیده‌ها و مراسم آیینی و مراحل آنها، تنها از سوی کسانی ادراک می‌شود، که به تأثیرات هستی‌شناسی این مراسم و مناسک - از منظری ماهوی و هستی‌شناختی - باور دارند. به تعبیر دیگر، در صورت همراه نبودن عنصر باورمندی، اعمال انجام‌شده توسط افراد شرکت‌کننده در آیین، هرگز جنبه تأثیرگذار خود را نیافته و جاودانگی نخواهند داشت. زیرا بقای باورها، منوط به اجرای اعمال برآمده از آن باورهاست؛ در نتیجه، در صورتی که ارتباط درونی میان نهادهای سازنده فضای آستانگی - به عنوان کلیتی منسجم و یکپارچه - وجود نداشته باشد، تمامیت مناسک زیر سوال می‌رود و هیچ‌یک از کارکردهای درونی و آشکار اعمال (که نمود عینی باورها هستند) تحقق نیافته و بودن در آستانه (به عنوان مهم‌ترین بخش تحلیلی یک آیین و پژوهش حاضر)، معنایی جز آستانگی منتج به کمال خواهد داشت.

در نهایت می‌توان برآیند تجویزی بودن، ریخت‌مندی و باوری بودن مناسک را، منتج به ساخت فضایی دانست که در صورت وجود افراد پایبند و معتقد به کلیت فرایندهای آیینی یا شبه‌آیینی (در اینجا آیین پیاده‌روی اربعین) می‌توان آن را فضای آستانگی یا فضای متشکل از زمان و مکان آستانگی، نامید (ترنر، ۱۴۰۰، ص ۳۷).

۳-۶-۴. پساآستانگی (پیوند)

این مرحله از روز پس از اربعین و همزمان با بازگشت زائرین به سرزمین‌هایشان شروع می‌شود. در سال ۱۴۰۱ به دلیل تراکم جمعیتی که وجود دارد برگشت به روزهای قبل و پس از اربعین توزیع شده بود. زائرین برای بازگشت ممکن است مستقیم از کربلا اقدام کنند یا اینکه به حیدریه و نجف رفته و از آن طریق خود را به مرزها برسانند. وضعیت نابسامانی در پارکینگ (پایانه) مسافربری در کربلا بسیار مشهود بود. به دلیل خاکی بودن زمین هم مشکلاتی برای زائرین پیش آمده بود. هر دو طرف (مرز ایران و عراق) اتوبوس‌هایی را برای انتقال زائرین در نظر گرفته بودند. در نهایت بازگشت زائرین به سوی وطن آغاز شد.

جدول (۲)- تطبیق مراحل آیین گذار با پیاده‌روی اربعین

نیت زیارت و پروراندن نیت سفر در ذهن، فراهم کردن مقدمات سفر، صدور روادید، برنامه‌ریزی برای آمادگی به سفر، خداحافظی از دوستان و اقوام، حرکت با اتوبوس و ماشین شخصی به سمت مرزها، پیاده‌روی برای رسیدن به مرز	گسست
آغاز پیاده‌روی از نجف به سمت کربلا، اجرای آیین و باور به حضور نیروی رازآمیز قدسی و مساعدت امام حسین <small>علیه السلام</small> تا پایان کار، دیدن نشانه ملموس از به ثمر رسیدن آیین از بین رفتن قید و بندهای ساختاری و فاصله طبقاتی، رهایی از قواعد حاکم بر زندگی روزمره، برابر بودن همه افراد، یکدستی و سادگی در پوشش، حضور حداکثری افراد از کشورها و قاره‌های گوناگون آسیا، آمریکا و اروپا، حضور افرادی از ادیان گوناگون، حضور مشاغل گوناگون در مسیر اربعین، حضور فرهنگ‌های گوناگون، صدای نوحه و عزا با لهجه‌ها و زبان‌های گوناگون، سینه‌زنی و نوحه‌خوانی در کنار موکب‌ها، حضور سنین گوناگون در مراسم اربعین و	آستانگی

رسیدن به کربلا و اتمام پیاده‌روی، پایان روز اربعین، آغاز بازگشت زائران به وطن، استقبال خانواده‌ها از زائرین و ...

۴-۷. انتقال امر مقدس: قلب آستانگی در پیاده‌روی اربعین

ترنر، تصویری متناقض از آستانگی به نمایش می‌گذارد و با وجود سادگی ساختار آستانگی، شمای پیچیده‌ای از آن را ارائه می‌کند. یکی از مفاهیم عمیقاً فرهنگی و پیچیده که ترنر (۱۴۰۰، ص ۷۶) مورد استفاده قرار می‌دهد، «انتقال امر مقدس» است. این مفهوم کانون محوری آستانگی است. انتقال امر مقدس از سه مؤلفه تشکیل شده است: ۱. نمایش‌ها، ۲. کنش‌ها (آنچه انجام می‌شود) و ۳. آموزش‌ها (آنچه گفته می‌شود). امر مقدس در آستانگی توسط نمایش‌ها، کنش‌ها و آموزش‌ها منتقل می‌شود. هر آنچه در ادای آیین می‌گذرد، از فراهم آوردن مقدمات سفر تا پذیرایی موکب‌ها، اجرای نوحه‌خوانی، نمایش‌ها و تعزیه‌ها در مسیر راهپیمایی، صورتی از نمایش، کنش و آموزش است که نمودهای این انتقال هستند.

- کنش‌ها

در قلب آستانگی (پیاده‌روی اربعین)، انتقال امر و معانی مقدس از طریق مجموعه‌ای از کنش‌ها و اعمال انجام می‌شود. برپایی موکب‌ها و پذیرایی از زائرین، پرهیز از سخن لغو، باطل و شوخی در مسیر پیاده‌روی اربعین، حرکت با حالت ذکر و خشوع، خواندن نماز اول وقت، ختم قرآن و هدیه شود به «سید الشهداء (ع)»، تلاوت قرآن، خواندن زیارت عاشورا در مسیر پیاده‌روی اربعین، کمک به زائران و برنامه‌ریزی برای کمک به افراد ناتوان از جمله کنش‌ها و رفتارهایی هستند که در مسیر پیاده‌روی اتفاق می‌افتند.

- نمایش‌ها

بخش بین‌المللی هجدهمین جشنواره بین‌المللی تئاتر مقاومت در سال ۱۴۰۱ برای اولین مرتبه بیش از ۱۰۰ هنرمند را به مسیر پیاده‌روی اربعین حسینی اعزام کرده بود تا

آثاری در قالب‌های تعزیه، نقالی، نمایش کودک، عروسکی و تئاتر خیابانی اجرا کنند. این اجراها برای مخاطبان کشورهای گوناگون که در این مسیر حضور دارند، تازگی و اتفاقی متفاوت بود. پس از اذان مغرب خود را به عمود ۷۵۴ رساندیم تا از نزدیک شاهد اجرای این آثار باشیم. اولین اجرا نمایش «انا جابر» کاری از مریم رضازاده از استان البرز و به زبان عربی بود، این نمایش گوشه‌هایی از زندگی و زمانه جابر ابن عبدالله انصاری بود.

تعزیه نمایشی حضرت رقیه رضی الله عنها از خرمشهر، نمایش بعدی بود که به بخشی از دشوای‌های کاروان اسرا و دخت سه ساله حضرت اباعبدالله رضی الله عنه می‌پرداخت. شیه خوانی زینب عساکره، بازیگر خردسال خرمشهری به زبان عربی برای چند دقیقه تمامی زائران پیاده عمود ۷۵۴ هر کشوری به ویژه عرب زبانان را متوقف کرد و تحت تاثیر قرار داد.

نمایش بعدی به کودکان اختصاص داشت. نمایش این بخش «سوال بزرگ مرد کوچک» بود که به روش تئاتر کاغذی اجرا شد. نمایشی جذاب و متفاوت برای کودکان حاضر در پیاده‌روی اربعین حسینی که هم روش اجرایی و هم روش قصه‌گویی برایشان تازگی داشت. اتفاق خوشایند دیگر این بود که ترجمه همزمان هم برای مخاطبان عربی انجام می‌شد.

- آموزش‌ها

همچنین در قلب آستانگی (پیاده‌روی اربعین)، انتقال امر و معانی مقدس از طریق مجموعه‌ای از آموزش‌ها نیز انجام می‌شود. سخنرانی روحانیون و ذاکرین اهل بیت علیهم‌السلام در موكب‌های مسیر از جمله سخنرانی آیت‌الله سید مهدی میرباقری در هیات میثاق با شهدا، سخنرانی حاج مهدی توکلی و شیخ مجید کیانفرد در موكب حضرت فاطمه الزهرا رضی الله عنها، سخنرانی حجج الاسلام کاظم صدیقی و علیرضا پناهیان در موكب محبان علی بن ابیطالب رضی الله عنه و دیگر سخنرانی‌ها مولفه‌هایی از آموزش هستند که از طریق آنها انتقال امر مقدس اتفاق می‌افتد.

جدول (۳) - نتایج تفکیک در پیاده‌روی اربعین با رویکرد انتقال امر مقدس

شکل‌های انتقال امر مقدس	پیاده‌روی اربعین
کنش	برپایی موبک‌ها و پذیرایی از زائرین، پرهیز از از سخن لغو، باطل و شوخی در مسیر پیاده‌روی اربعین، حرکت با حالت ذکر و خشوع، خواندن نماز اول وقت، ختم قرآن و هدیه شود به «سیدالشهداء <small>علیه السلام</small> »، تلاوت قرآن کبری، خواندن زیارت عاشورا در مسیر پیاده‌روی اربعین، کمک به زائران، برنامه‌ریزی برای کمک به افراد ناتوان و
آموزش	سخنرانی آیت‌الله سیدمهدی میرباقری در هیات میثاق با شهدا، سخنرانی حاج مهدی توکلی و شیخ مجید کیانفرد در موبک حضرت فاطمه الزهرا <small>علیها السلام</small> ، سخنرانی حجج الاسلام کاظم صدیقی و علیرضا پناهیان در موبک محبان علی بن ابیطالب <small>علیه السلام</small> و سخنرانی در دیگر موبک‌ها توسط روحانیون
نمایش	نمایش تئاتر مقاومت در مسیر پیاده‌روی اربعین؛ از تعزیه تا تئاتر کودکان، جذابیت نمایش برای زائران کربلا، اجرای نمایش «انا جابر»، تعزیه حضرت رقیه، نمایش «سؤال بزرگ مرد کوچک»، نمایش «نیزه سواران صبح»، نوحه‌خوانی و اجرای تعزیه در طی مسیر راهپیمایی، حضور هیات عزاداری و مداحی سیدمجید بنی‌فاطمه در مسیر نجف به کربلا، مداحی دیگر مداحان در موبک‌های گوناگون.

بحث و نتیجه‌گیری

اربعین با تخمین بیش از بیست میلیون زائری که در نیمه دوم ماه صفر وارد کربلا می‌شوند، هر ساله یکی از بزرگ‌ترین اجتماعات مذهبی جهان را رقم می‌زند. بیش از

بیست میلیون زائری که به طور متوسط ۸۰ کیلومتر راه را تا کربلا با پای پیاده طی می‌کنند. همزمانی برگزاری مراسم اربعین در این وسعت با تحولات منطقه، موجی از واکنش‌های مشابه از سوی مقامات رسمی را به حضور زائران در این مراسم را در پی دارد. در همه این واکنش‌ها چند عبارت مشابه به کار می‌رود: «نمایش اقتدار شیعیان»، «قدرت نمایی شیعیان»، «برهم زدن معادلات استکباری» و مواردی مشابه. در این رویکرد، حضور تمام این جمعیت بیست میلیونی و کلیه‌ی پیچیدگی‌ها و وقایع ریز و درشت جاری در این راهپیمایی زیارتی، به عنوان نوعی «قدرت‌نمایی منسجم» در تقابل با یک قدرت منسجم دیگر بازنمایی می‌شود.

این دست تحلیل‌ها (علیرغم درستی‌شان)، کافی نیستند و ناشی از شیوه مسلط تحلیل مناسک زیارتی شیعی است. این تحلیل‌ها به‌طور عمده زیارت‌گاه‌های بزرگ شیعی را تنها از منظر نقش انسجام بخش و یکدست‌کننده آن مورد توجه قرار می‌دهند. مکان‌های زیارتی شیعه در این نگاه، عموماً از حیث هویت‌سازی میان جماعت مؤمنان، محل توجه بوده است. البته که مکان‌های مقدس، مانند حرم امام حسین علیه السلام و امام علی علیه السلام نقش مهمی در شکل‌دادن به هویت‌های جمعی مذهبی، قومی یا ملی ایفا کرده‌اند؛ اما آنچه در این دیدگاه کمتر محل توجه بوده، ظرفیت این مکان‌ها برای گریز از صورت‌بندی‌های کلان هویت‌بخش و خلق صور متکثر است. تأکید صرف بر بُعد نخست زیارت، به معنای ندیدن تنوع و تکثر درونی شیعیان در جریان برگزاری این مناسک و وجه خودانگیخته، هنجارساز و منعطف آن است.

از منظر این پژوهش، زیارت اربعین، نمایش فوق‌العاده‌ای است از برهم‌خوردن سلسله‌مراتب و محدودیت‌ها و عادات زندگی روزمره. زائران برای غذاخوردن، دریافت خدمات استراحت و غالب امور مرتبط هیچ پولی نمی‌پردازند. برای گذراندن شب زیر یک سقف در سفر نیازی به ارائه مدارک هویت خود ندارند. فارغ از جایگاه و طبقه اجتماعی‌شان در شهر و کشور مقصد با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و پیوندهای موقت تازه ایجاد می‌کنند. در هر جایگاهی که از لحاظ طبقاتی باشند در آنجا به عنوان «زائران امام حسین علیه السلام» ارج و اهمیتی کم‌نظیر را نزد میزبانان تجربه می‌کنند. به بیان ترنر

(۱۹۶۷م، ۱۴۰۰) زیارت، زائران در این روزها نوعی «آستانگی» و ورود به جماعتی «موقتاً برابر و فاقد سلسله مراتب» را تجربه می‌کنند. این تجربه جدایی و رهایی از محدودیت‌های زندگی روزمره و پیوند با یک جماعت عظیم را به دو صورت کاملاً متمایز می‌توان تحلیل کرد: شکل‌گیری یک جماعت واحد یک‌دست به عنوان «گروه مقتدر شیعیان» در مقابل «دیگران» یا «موجی» از زائران در گروه‌های متنوع که به نحوی خودجوش و خودانگیخته مناسک زیارتی اربعین را خلق می‌کنند.

ترنر (۱۴۰۰) معتقد است افراد در موقعیت آستانه‌ای شرایط متفاوتی درک می‌کنند؛ از جمله، شرایط کاملاً همگن و مساوی که در آن، طبقه و تقسیمات اجتماعی راهی ندارد. در راهپیمایی اربعین نیز آنچه مشاهده می‌شود این است که منزلت و شرایط اجتماعی راهپیمایان اربعین با استفاده از رفتار و کنش آنها قابل تشخیص نیست. همگنی و نبود تمایز در پوشش، رفتار و کنش آن‌ها دیده می‌شود. سادگی و یکدستی در پوشش راهپیمایان به اوج می‌رسد. منزلت‌ها، جایگاه‌ها و تعلقات دنیوی به فراموشی سپرده شده و افراد حالتی یکسان از جماعت‌واره و آستانگی را تجربه می‌کنند. آنها از هنجارها و بافت مرسوم زندگی روزمره رها شده‌اند و این، شرط حضور در جماعت‌واره است. رهایی از این چارچوب‌های ساختاری زندگی روزمره و مقاومت در برابر آنها در پیاده‌روی اربعین محقق می‌شود. در زندگی روزمره، در اثر پذیرش نقش‌ها و مسئولیت‌های اجتماعی حقوق و تکالیفی دارند. مراسمی مانند پیاده‌روی اربعین، برای افراد فرصتی است تا از محدودیت‌های منسوب به زندگی اجتماعی کنده شوند و در این فضاها برای زمان کوتاهی آزادانه، تجربه متفاوتی داشته باشند (عبدلهیان و طباطبایی، ۱۴۰۰).

اخیراً رویکردهای نظری و جامعه‌شناختی در برابر مسئله مقاومت بسیار پررنگ شده‌اند (شفیعی، ۱۳۹۳)؛ بنابراین می‌توان فضای آستانگی در پیاده‌روی اربعین را نوعی مقاومت در برابر قدرت هنجارها و قواعد حاکم بر زندگی روزمره در نظر گرفت. این موضوع با استفاده از نظریه قدرت - مقاومت دوسرتو (۱۹۹۸) نیز قابل تحلیل است. این نظریه چیزی نیست جز آنکه در برابر هرگونه اعمال قدرتی نوعی از مقاومت وجود دارد: «نقاط مقاومت در هر شبکه‌ای از قدرت وجود دارند و به گونه‌ای بی‌قاعده توزیع

شده‌اند. این نقاط نقش رقیب و مخالف را بازی می‌کنند... نقاط متکثر و متعدد مقاومت به‌گونه‌ای پراکنده در شبکه قدرت حضور دارند و باعث شکستن ساختارها و رویه‌ها می‌شوند» (De Certeau, 1998, p. 78).

تعلیق وابستگی‌های طبقاتی در مرحله آستانگی پیاده‌روی اربعین موجب شده مردم از قشرهای گوناگون از دانشگاهی، روحانی و دانشجو گرفته تا کارگر و... همه در کنار هم و با توجه به شرایط حاکم بر فضا، کنش‌های دلخواه را انجام دهند. در طی مسیر، جماعتی حاضر می‌شوند که کسی از میزان دارایی‌ها نوع شغل و محل زندگی آنها نمی‌پرسد بلکه حضورشان در این مکان برای آنها هویت‌آفرینی می‌کند. پیاده‌روی اربعین با گذشته تاریخی افراد سروکار ندارد، زیرا لحظه‌ی حال تعیین‌کننده هویت افراد است؛ بنابراین می‌بینیم که مسئله‌ی تمایز طبقات فرودست از طبقات فرادست مطرح نیست.

در پایان این گذار، زائران احساس اتصال معنوی با قدرت الهی امام حسین علیه السلام و یاران باوفایش پیدا می‌کنند و آرامش ناشی از این اتصال آنها را به برآورده شدن آرزوها و حاجاتشان امیدوار می‌کند. زائران در چنین جماعت‌واره و آستانگی مقدسی، فراتر از دغدغه‌ها و ساختارهای معمول زندگی مجهز به هویت جمعی‌ای شده‌اند که آنها را به نیروی قدسی متصل می‌کند و منجر به بازنمایی امر قدسی می‌گردد (سالک و همکاران، ۱۳۹۸).

این مقاله را با این شعر زیبا به پایان می‌برم که:

دل ما در پی آن کاروان است که از کرب و بلا، با غم روان است
به یاد کربلا دل‌ها غمین است دلا خون‌گریه کن چون اربعین است

تقدیر: از سرکار خانم محبوبه پورداورانی که در ثبت عکس‌ها و مشاهدات در مسیر پیاده‌روی، محقق را یاری رساندند، قدردانی می‌گردد.

فهرست منابع

- امیرقاسمی، مینو؛ حاجیلو، فتنه. (۱۳۹۰). نشانه‌شناسی مناسک گذر: تولد، ازدواج، مرگ. تبریز: انتشارات ستوده.
- القمی، ابی‌القاسم جعفر بن محمد بن قولویه. (۱۳۹۵). کامل‌الزیارات (مترجم: موسسه فرهنگی انتشاراتی استوار). تهران: استوار.
- پویافر، محمدرضا. (۱۳۹۹). خیر ایرانی - خیر عراقی؛ مقایسه‌الگوی فعالیت‌های خیر دینی ایرانیان و عراقیان در آیین پیاده‌روی اربعین، راهبرد فرهنگ، ۱۳(۵۲)، صص ۳۹ - ۷۳.
- ترنر، ویکتور. (۱۳۸۱). اسطوره و نماد (مترجم: علیرضا حسن‌زاده). کتاب ماه هنر، ش ۵۱-۵۲، صص ۷۰-۷۷.
- ترنر، ویکتور. (۱۴۰۰). رویکردی فرایندی به فرهنگ: نظریه انسان‌شناختی (مترجمان: گروهی از مترجمان به ویراستاری جبار رحمانی، چاپ اول). تهران: انتشارات تپسا.
- حسام‌مظاهری، محسن. (۱۳۹۷). پیاده‌روی اربعین: تأملات جامعه‌شناختی (مجموعه مقالات، چاپ اول). تهران: انتشارات آرما.
- سالک، سمانه؛ طالب‌پور، فریده و مختاریان، بهار. (۱۳۹۸). تحلیل سفره‌های نذری زنانه براساس نظریه آیین‌های گذار. زن در فرهنگ و هنر، ۱۱(۳)، صص ۳۶۹-۳۹۰.
- شفیعی، سمیه سادات. (۱۳۹۳). سیری در رویکردهای نظری متأخر به مقاومت. فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۶۴، صص ۱۳۹-۱۸۵.
- شیخ صدوق، ابوجعفر القمی. (۱۳۶۸). ثواب الاعمال (محقق: السیدمحمد مهدی السیدحسن الخراسان). قم: منشورات الشریف الرضی.
- صارمی، ریحانه. (۱۳۹۷). زیارت در نگاه تشیع عراقی و تشیع ایرانی، نقل شده در وب‌سایت جامعه‌شناسی تشیع به آدرس:

<https://socio-shia.com/index.php/sociology-of-shia-fields/shia-ziarat/315-ziarat-iraq-iran>

عبداللہیان، حمید؛ طباطبائی، سیدمحمد. (۱۴۰۰). مطالعه روابط قدرت و مقاومت در جهان معاصر، تفسیر مردم‌نگارانه تجربه راهپیمایی اربعین ۱۳۹۴. پژوهش‌های انسان‌شناسی، ۱۱(۲۲)، صص ۳۳-۶۷.

فکوهی، ناصر. (۱۳۸۱). تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی (چاپ اول). تهران: نشر نی.
 گیویان، عبدالله؛ امین، محسن. (۱۳۹۶). محبت و هویت در آینه نمایش جهانی اربعین مطالعه ماهیت، کارکردها و ساختار پیاده‌روی اربعین از منظر ارتباطات آیینی. دین و ارتباطات، ۲۴(۵۲)، صص ۱۶۷-۱۹۴.

محمدی، حیدر. (۱۳۹۹). شناسایی و دسته‌بندی انگیزه‌های شرکت‌کنندگان در پیاده‌روی اربعین. مجموعه مقالات سومین کنفرانس بین‌المللی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق، ۳(۱۴)، صص ۱۵۰-۱۶۳.

مک‌نیل، پاتریک. (۱۳۷۶). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: انتشارات آگه.

De Certeau Michel. (1998). *The Practice of Everyday Life*, In John Storey (Ed.) *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader* London: Prentice Hall.

Turner, Victor (1964). *Betwixt and between: the liminal period in rites de passage*, In *Symposium on New Approaches to the Study of Religion: Proceedings of the Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society* (ed.) 3. Helm. pp. 4-20. Seattle: American Ethnological Society distributed by The University of Washington Press.

Turner, Victor (1966). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago Aldine Publishing Company; London: Routledge & Kegan Paul.

Turner, Victor (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca: Cornell University Press.

Turner, Victor (1985). *On the edge of the bush, anthropology as experience*. The university of Arizona Press.

Van Gennep, A. (1975). *The Rites of Passage*. Chicago, University of Chicago.

References

- Abdollahian, H., & Tabatabai, S. M. (2021). A study of power and resistance relations in the contemporary world: An interpretive analysis of the Arbaeen pilgrimage experience in 2015. *Anthropological Researches*, 11(22), pp. 33-67. [In Persian]
- Al-Qummi, A. (2016). *Kamil al-Ziyarat* (Ostwar Cultural and Publishing Institute, Trans.). Tehran: Esteghrar. [In Arabic]
- Amirghasemi, M., & Hajiloo, F. (2011). *Semiotics of rites of passage: Birth, marriage, death*. Tabriz: Sotoudeh Publications. [In Persian]
- De Certeau, M. (1998). *The Practice of Everyday Life*, (J, Story, Ed.) Cultural Theory and Popular Culture: A Reader London: Prentice Hall.
- Fakouhi, N. (2002). *History of anthropological thought and theories* (1st ed.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Givian, A., & Amin, M. (2017). Affection and identity in the mirror of the global Arbaeen display: A study of the nature, functions, and structure of the Arbaeen pilgrimage from the perspective of ritual communication. *Religion and Communication*, 24(52), pp. 167-194. [In Persian]
- Hosseini Moghaddam, M. (2018). Arbaeen pilgrimage: Sociological reflections (A Collection of articles, 1st ed.). Tehran: Arma Publications. [In Persian]
- McNeill, P. (1997). *Research methods in social sciences*. Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- Mohammadi, H. (2020). Identification and categorization of motivations of participants in the Arbaeen pilgrimage. *Proceedings of the 3rd International Conference on Management Studies, Accounting, and Law*, 3(14), pp. 150-163. [In Persian]
- Pouyafar, M. R. (2020). Iranian charity vs. Iraqi charity: A comparison of the patterns of religious charity activities of Iranians and Iraqis in the Arbaeen pilgrimage. *Rahbord-e Farhang*, 13(52), pp. 39-73. [In Persian]
- Salek, S., Talebpour, F., & Mokhtarian, B. (2019). An Analysis of women's devotional food offerings based on the theory of rites of passage. *Women in Culture and Art*, 11(3), pp. 369-390. [In Persian]

- Saremi, R. (2018). Pilgrimage in the perspective of Iraqi and Iranian Shiism. Retrieved from: <https://socio-shia.com/index.php/sociology-of-shia-fields/shia-ziarat/315-ziarat-iraq-iran> [In Persian]
- Shafiei, S. S. (2014). A review of recent theoretical approaches to resistance. *Journal of Social Sciences*, 64, pp. 139-185. [In Persian]
- Sheikh Saduq, A. Q. (1989). *Thawab al-A'mal* (S. M. M, al-Sayyid Hasan al-Khersan, Ed.). Qom: Al-Sharif al-Radi Publications. [In Arabic]
- Turner, V. (1964). Betwixt and between: the liminal period in rites de passage, In Symposium on New Approaches to the Study of Religion: *Proceedings of the Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society* (ed.) 3. Helm. pp. 4-20. Seattle: American Ethnological Society distributed by The University of Washington Press.
- Turner, V. (1966). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago Aldine Publishing Company; London: Routledge & Kegan Paul.
- Turner, V. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca: Cornell University Press.
- Turner, V. (1985). *On the edge of the bush, anthropology as experience*. The university of Arizona Press.
- Turner, V. (2002). *Myth and symbol* (A. R, Hassanzadeh, Trans.). *Ketab-e Mah-e Honar*, 51-52, pp. 70-77. [In Persian]
- Turner, V. (2021). *Processual approach to culture: An anthropological theory* (A team of translators edited by Jabar Rahmani, Trans., 1st ed.). Tehran: Tisa Publications. [In Persian]
- Van Gennep, A. (1975). *The Rites of Passage*. Chicago, University of Chicago.